

UDK: 72.01:111.852(497.6Sarajevo)
DOI: 10.5379/urbani-izziv-2017-28-01-002

Prejeto: 26. 8. 2016
Sprejeto: 27. 2. 2017

Erna HUSUKIĆ
Emina ZEJNILOVIĆ

Okoljska estetika Sarajeva: mesto, ki ga oblikujejo spomini

V članku avtorici obravnavata estetsko posebnost zdajšnjega Sarajeva in pokažeta, kako čas ustvarja družbeni odziv na vizualno kakovost prostora. Ob upoštevanju preobrazbe mestne krajine z vidika preoblikovanja identitete povojnega Sarajeva proučujeta senzorični stik ljudi z mestnim okoljem v povezavi s travmatičnimi dogodki in spreminjajočo se realnostjo, ki jo vsiljuje globalizacija. Njuna hipoteza je, da okoljsko estetiko povojnih mest določa travmatični spomin na fizično in socialno uničenje. Raziskava daje vpogled v različne teoretične razprave o spremembah vizualnega jezika in estetske kakovosti mestnega prostora v povojnem Sarajevu ter predstavi pojem

urbanega spomina in njegovo vlogo pri oblikovanju estetske izkušnje v povojnih mestih. Končne ugotovitve kažejo, da lahko arhitekturni ostanki ali razvaline v mestnem tkivu namesto nestabilnih enot postanejo gonilo kontinuitete. Avtorici na koncu sprejmeta nedokončanost v prostoru kot pozitivno vrednoto in odstira nov pogled na igrivo eksperimentiranje, ki lahko izboljša estetsko izkušnjo toge in monotone mestne podobe.

Ključne besede: estetska izkušnja, urbani spomin, vizualni jezik mesta, vrednost razvalin, vrednotena percepcija

1 Uvod

V zadnjih desetletjih so številne države doživele precejšnjo prostorsko preobrazbo, ki je za sabo pustila anomalije, globoko vtisnjene v današnjih mestnih vzorcih. Poleg pogosto omenjenih urbanih sprememb so teoretiki poročali tudi o razvoju pametnih mest (npr. Castells in Castells, 2010; Söderström idr., 2014; Wiig, 2015; Russo idr., 2016). To je sprožilo živahno razpravo o tem, kako urbani trendi, globalni mediji in omrežne družbe vplivajo na identiteto mest (npr. Morley in Robins, 1995; Parker, 2001; Hill, 2010; Kramer in Short, 2011; Lopes de Souza, 2015). Identiteta mest je neizogibno ujeta med možnostmi ustvarjanja prostora za rast mesta in dejstvom, da globalizacija prinaša številne spremembe, med katerimi imajo nekatere večji kulturni vpliv kot druge.

Omenjene razprave o identiteti mest postanejo bolj zapletene, ko so postavljene v kontekst povojnih mest. Poleg tega je površno in pogosto preveč poenostavljeno razumevanje politike identitet, etničnih konfliktov in ponovne uveljavitve drugih kultur v na novo oblikovani strukturi mest, kot to razlaga Carl Grodach (2002), še vedno preveč stereotipno ali potrošniško. Današnje okrepljeno zavedanje identitete tako odpira mnogo vprašanj o mestni avtentičnosti, ki navsezadnje zahtevajo ustrezen odgovor na krizo identitete v povojnih mestih (npr. Schwenkel, 2013; Kmezić idr., 2015; Pendlebury idr., 2015; Udelsmann Rodrigues in Frias, 2016). Pogosto s proučevanjem posledic burnih gospodarskih, političnih in družbenih razmer še vedno ne moremo zadovoljivo pojasniti pojma urbanega spomina v estetski izkušnji prizadetih krajev.

Glavno mesto Bosne in Hercegovine je lep primer tega, kako lahko globalizacija pod določenim družbenim, gospodarskim in političnim režimom korenito vpliva na nekdanj močno kulturno okolje. Sarajevo je znano kot evropsko mesto z bogato (turško, avstro-ogrsko in jugoslovansko) arhitekturno dediščino, kjer se stikata vzhod in zahod. Ima pomemben upravni, politični, kulturni in gospodarski položaj, po zadnji vojni med letoma 1992 in 1995 pa je doživelo precejšnje spremembe. Mestna krajina je bila izpostavljena globoko zakoreninjenim razhajanjem, ki so temeljila na nasprotujočih si nacionalizmih in prerekanju o legitimnosti obstoja države (Bollens, 2001), zato je utrpela precejšnjo trajno škodo.

Sarajevo ni edino glavno mesto na zahodnem Balkanu, ki ga je prizadelo nasilno opustošenje. V številnih mestih je namreč po vojnah med letoma 1991 in 1995 v nekdanji Jugoslaviji prišlo do občutnih sprememb, ki so pustile trajne sledove na zahodnem Balkanu in ga spremenile v poligon za preizkušanje različnih pristopov na področju obvladovanja kriz. Poleg tega je treba za boljše razumevanje posledic opisanega upoštevati

posebnosti Bosne in Hercegovine ter Sarajeva v mreži zahodnobalkanskih povojnih mest.

Jasminka Udovički in James Ridgeway (2000) navajata, da je bila usoda Bosne posledica njene lokacije v samem geopolitičnem in kulturnem središču nekdanje Jugoslavije. Med šestimi jugoslovanskimi republikami je bila Bosna in Hercegovina narodnostno najbolj raznolika (v njej so živeli Bošnjaki, Hrvati in Srbi). Kot poudarja Edin Hajdarpašić (2015: 3), »je Bosna postala globalni simbol nacionalističnega konflikta in etnične delitve v 20. in 21. stoletju«. V primerjavi z drugimi zahodnobalkanskimi mesti je bilo Sarajevo med vojno dolgo oblegano – 1.359 dni (od 2. maja 1992 do 26. februarja 1996), če smo natančni. Šlo je za najdaljše obleganje katere od svetovnih prestolnic v sodobni vojaški zgodovini. Od podpisa Daytonskega mirovnega sporazuma leta 1995 meja med dvema političnima entitetama deli mesto na dva skoraj popolnoma monoetnična dela: mesto Sarajevo v Federaciji Bosne in Hercegovine ter Vzhodno Sarajevo, ki spada pod Republiko srbsko. Po eni strani so velikanske spremembe na ozemlju Bosne in Hercegovine pripomogle h koncu vojne, po drugi pa ustvarile podlago za nadaljnje hromenje naroda, ki ga je prizadela vojna.

Vse to so razlogi za proučevanje okoljske estetike Sarajeva kot zgledega primera povojnega mesta. Identiteta sodobnega Sarajeva in vračanje k etničnemu konfliktu se sprva morda zdita nekoliko zastarela raziskovalna tema. Avtorici zato s tem članekom ne želita odpirati starih ran ali obravnavati teme »novih vojn« v povojni družbi, ampak želita poudariti, da zavedanje družbenih, psiholoških in identitetnih potreb različnih etničnih skupin (Bollens, 2001) v mestu prispeva k njegovi reintegraciji in trdoživosti. V članku obravnavata estetsko posebnost današnjega Sarajeva in pokažeta, kako čas ustvarja družbeni odziv na vizualno kakovost prostora. Njuna hipoteza je, da okoljsko estetiko povojnih mest določa travmatični spomin na fizično in družbeno uničenje. Glavna raziskovalna vprašanja so: ali sta se vizualni jezik in estetska kakovost mestnega prostora v povojnem Sarajevu spremenila, kakšna je nova vizualna identiteta multikulturne in multireligiozne povojne družbe v Sarajevu, kakšna je vloga urbanega spomina in nasilnih konfliktov pri oblikovanju estetske izkušnje, kako se razlikujejo pogledi na urbano percepcijo in estetske vrednote arhitekturnih ostankov oziroma razvalin.

V prvem poglavju avtorici obravnavata posebnosti povojnih urbanih sprememb v Bosni in Hercegovini ter Sarajevu. Na tej podlagi proučujeta Sarajevo v kontekstu zahodnobalkanskih povojnih mest. V drugem poglavju predstavita konceptualni okvir raziskave, pri čemer se osredotočita na prostorske odnose, ki so se pojavili v Sarajevu, s poudarkom na trenutnih načrtovalskih mehanizmih. Za boljše razumevanje rekonstrukcije in prenove mesta po njegovem opustošenju posvetita pozornost

raznolikosti procesov v okviru državnega aparata. Pri tem v tretjem poglavju predstavita teoretično ozadje estetike mestnega okolja ter proučita različne poglede na urbano percepcijo in estetske vrednote arhitekturnih ostankov oziroma razvalin. V četrtem poglavju obravnavata pojem urbanega spomina in njegovo vlogo pri oblikovanju estetske izkušnje v povojnih mestih. V petem poglavju potegneta vzporednico med opravljeno raziskavo in krizo identitete mest na zahodnem Balkanu, v zadnjem poglavju pa strneta svoje ugotovitve in predstavita predloge za nadaljnje raziskave.

Za glavno ugotovitev proučevanja identitete sodobnega Sarajeva in odkrivanja alternativne estetike se je izkazalo dejstvo, da lahko arhitekturni ostanki ali razvaline v mestnem tkivu namesto nestabilnih enot postanejo gonilo kontinuitete. Na koncu avtorici sprejmeta nedokončanost v okolju kot pozitivno vrednoto in odstreta nov pogled na igrivo eksperimentiranje, ki lahko izboljša estetsko izkušnjo toge in monotone mestne podobe.

2 Kriza identitete Sarajeva – zadnji klic na pomoč

Arhitektura v današnjem Sarajevu kljubuje času in povzroča nezadovoljstvo. To ruši nekdanj edinstveno vizualno identiteto dobro znane arhitekturne tradicije. Opustošenje med zadnjo vojno je ustvarilo časovni in razvojni vakuum, zaradi katerega trenutna družbena in arhitekturna prizadevanja ter trendi ne morejo ustvariti simbioze s prejšnjim urbanim okoljem. Ena najpogostejših razprav v prehodnem obdobju Sarajeva se je zato vrtela okrog povojnega razvoja, ki vključuje mnoga pomembna socialna, politična in ekonomska vprašanja (npr. Karahasan in Drakulić, 1994; Morley in Robins, 1995; Bollens, 2001; Perry, 2003; Donia, 2006; Sorabji, 2006; Bougarel idr., 2007; Markowitz, 2007; Pilav, 2012; Gül in Dee, 2015).

V mnogih pogledih je bil povojni razvoj Sarajeva posledica različnih mednarodnih, lokalnih in političnih vplivov, na podlagi česar je nastala zapletena mreža birokratske hierarhije. Danes sta velik problem zapletena birokratska hierarhija in stagnacija pravnega okvira, ki ne more podpreti utemeljenih strateških odločitev za nadaljnji razvoj mesta. Tako trenutno prevladuje mestno okolje, ki onemogoča človeško interakcijo s prostorom.

Kontraproduktivna mestna zemljiška politika je žarišče prostorskih napak. To dodatno negativno vpliva na mestni razvoj. Delno je to posledica načrtovalskega sistema, ki pri odzivu na pritiske na trgu ni dovolj prožen, zato je nemogoče razumeti, nadzirati in napovedati razvoj mesta. Sedanji načrtovalski sistem še naprej podpira velike, še nikoli prej videne prostorske spremembe, zato njegova uporaba brez dobre institucionalne

Slika 1: Sodobna arhitektura Sarajeva (foto: Erna Husukić)

infrastrukture ne omogoča oblikovanja stabilnega načrtovalskega pristopa, ki bi veljal za vso državo (Husukić, 2015).

Posledična prostorska konfiguracija mesta kaže pomanjkanje splošne organizacije in načrtovanja ter ne upošteva lokalne kulture. Urbana preobrazba povojnega Sarajeva pomeni velikanske izzive z vidika estetske realnosti mesta. Dragocena, toda močno razdrobljena mestna krajina je estetsko zelo občutljiva za posege, ki jih vsiljujejo globalni arhitekturni trendi ter izražajo popolno brezbriznost do estetike in ogrožajo vizualno identiteto mesta.

Novi nenačrtani vzorci gradnje kazijo urbano podobo Sarajeva in negativno vplivajo na njegovo identiteto. Vdor novih brezobličnih prostorov uničuje prvine čustvene varnosti, pri čemer nedosledne prostorske oblike ustvarjajo nejasen prostor. Silhueta Sarajeva 21. stoletja (slika 1) je skupek gosto posejanih visokih stavb, ki so povsem spremenile kulturno krajino.

Opisani prostorski pristopi povzročajo nepretrgan razpad urbane oblike. Nenadzorovana gradnja, obrabljenost mestnega prostora in nejasnost vmesnih območij ustvarjajo praznino na miselnih zemljevidih. Pozitivna estetska izkušnja je vprašljiva, saj je za sedanjo percepcijo mestne podobe značilna popolna brezbriznost do različnih zgodovinskih plasti mesta.

Dosedanje razprave o identiteti Sarajeva kažejo, da je posledica tovrstne neustrezne gradnje monotono okolje, kjer skoraj ne moremo več zaznati skupnih značilnosti in je izginil nekdanji občutek enotnosti. Izguba enotnosti in občutka vizualne urejenosti lahko povzroči izgubo bistva estetske izkušnje in celo zdrave pameti (Dewey, 1995). V tem pogledu Erik

Erikson (1993) navaja, da je občutek enotnosti za posameznika ter tudi člana skupine pomemben dejavnik psihološke rasti in zdravja.

Poleg prej omenjenih negativnih prizadevanj globaliziranega sveta, da bi mestu vsilili lažen blišč, o čemer razpravljata tudi Monica Montserra Degen in Gillian Rose (2012), je treba poudariti, da je sodobno okolje veliko več kot samo stiliziran mestni prostor, ki ga navsezadnje doživljamo z različnimi čutili. Tovrstne težnje poudarjajo pomen senzoričnih lastnosti prostora in potrjujejo, da lahko poenostavljanje današnje mestne podobe privede do oblikovanja prostorov, ki ne vzbujajo nikakršnih zaznavnih dražljajev (Nohl, 2001).

Zaradi pričakovanih posledic trenutnih prostorskih posegov v Sarajevu, ki se izražajo tudi v neestetskem mestnem okolju, mestu grozi slabša vizualna podoba. Poleg tega krajina zaradi neestetskosti izgublja povednost in poetičnost (Nohl, 2001). Kljub temu vlada splošno prepričanje, da iskanje stabilne identitete neizogibno vključuje nelinearne in kompleksne probleme (npr. Geyer in Rihani, 2010, ter Innes in Booher, 2010), saj nanj vplivajo različne spreminjajoče se razmere v sodobnem svetu.

V nasprotju z estetizirano arhitekturo bi se lahko iskanje edinstvenih estetskih lastnosti in primerne urbanega okolja v Sarajevu dejansko spremenilo v iskanje prostorov, ki niso podrejeni moči sodobnega sveta. V tem pogledu so lahko arhitekturni ostanki oziroma razvaline katalizator mestne podobe, saj lahko izražajo pozitivne estetske prvine mesta. Čeprav te razvaline nimajo skladnega vzorca, značilnega za »lepe« krajine v tradicionalnem smislu, lahko njihove estetske vrednote uvidimo v njihovi skrivnostni naravi. Kot navaja Werner Nohl (1995, navedeno v Nohl, 2001), »se današnja estetska privlačnost pogosto skriva v dinamiki in produktivnosti narave ter njeni sposobnosti samournavanja«.

Hkrati so lahko v monotoni in sporadični verigi prostorskih odnosov razvaline dobra podlaga za izboljšanje estetske podobe mesta. Ob domnevi, da so te le začasne, je lahko porušeno okolje v zaznavanju lep prehod med številnimi estetskimi vrednotami starih predelov Sarajeva ter vsiljenimi estetskimi vrednotami sodobnih oblik in ureditev v mestni krajini.

3 Estetska vrednost arhitekturnih ostankov oziroma razvalin

Na podlagi različnega razumevanja estetike so nastale tudi različne razlage mestnega okolja. Za nekatere kakovost prostora določata lepota ter določena logika formalnih in vizualnih prvin v okolju. Kognitivni dejavniki temeljijo na »berljivosti«

prostora, pri čemer so identiteta, zaznavnost in miselni zemljevidi dejavniki, ki vplivajo na estetske vrednote. V razpravi o temeljnih pojmih nove estetike Gernot Bohme (1993: 125) navaja, da »estetika predstavlja pravo družbeno moč. Obstajajo estetske potrebe, estetska ponudba in estetska manipulacija. Estetiki umetnine lahko zdaj enakovredno dodamo estetiko vsakdanjega življenja, estetiko proizvodov in politično estetiko. Naloga splošne estetike je, da naredi to široko paletu estetske realnosti transparentno in izrazljivo.«

Poleg tega je treba razumeti, da arhitekturno ozračje deluje kot čutna in estetska predstava grajenega okolja. Ob dojemanju okolja kot prenesene semiotične predstave družbe je treba sprejeti dinamičnost v razvoju mesta, pri čemer je materialna grajena kultura »del stalnega (pre)oblikovanja sveta« (Jacobs in Merriman, 2011: 217).

Pred obravnavo estetskih vrednot arhitekturnih ostankov ali razvalin je treba poznati različne vidike urbane percepcije. Avtorici se v raziskavi opirata na tri glavne vrste urbane percepcije: operativno, odzivno in sklepalno (Appleyard, 1973). Operativno percepcijo usmerjajo namerna dejanja in jo določajo posamezni funkcionalni vidiki okolja, odzivna percepcija pa je odvisna od fizičnega okolja ter vodi do bolj pasivnih odnosov med opazovalcem in okoljem. Sklepalna percepcija je verjetnostna po naravi, posameznik pa z njo običajno oblikuje prepoznaven sistem kod, ki temelji na njegovih izkušnjah.

Če urbano percepcijo razvalin umestimo v kontekst povojnega Sarajeva in razvaline opazujemo kot predmete, ki so zaradi nasilne porušitve izgubili svojo primarno funkcijo, ugotovimo, da njihova privlačnost temelji na neredu in »grdosti« ter predvsem na čustvenem odzivu opazovalca. V tem smislu se sklepalna percepcija uveljavlja kot racionalno merilo v analizah skupne percepcije arhitekturnih ostankov. Tovrstno vrednotenje estetske kakovosti je Arnold Berleant (2002) v razpravi *Notes for cultural aesthetics* (Zapiski o kulturni estetiki) opredelil kot »vrednoteno percepcijo« oziroma posledico obdelave zaznanih vizualnih informacij s sistemom prej pridobljenega znanja in izkušenj, na podlagi česar posameznik na koncu oblikuje mnenje o estetski kakovosti.

Če razvaline postavimo v širši kontekst ne glede na vzrok njihovega nastanka, imajo običajno negativno konotacijo. Tovrstno razmišljanje o njih pogosto povzroči nasprotujoč odnos, pri čemer se razvaline »v sodobnem diskurzu in praksah obravnavajo kot dvoumen in kontroverzen pojav« (Olsen in Þóra Pétursdóttir, 2014: 4). Hkrati so razvaline kot estetska in pojmovna kategorija zelo nejasne (Hell in Schönle, 2010). Njihovo ranljivost povečuje njihov slab sloves, čeprav so po mnenju Hanne Katharine Göbel (2015) aktivno vključene v izgradnjo in razgradnjo socialnosti »znotraj« in »zunaj«.

Različne estetske vrednosti lahko izpeljemo tudi iz pogledov, ki sta jih v zvezi z razvalinami predstavila Albert Speer in Walter Benjamin. Za Speera so razvaline uveljavljen kanal za prenos estetskega učinka oziroma sredstvo za dodajanje ali kopičenje »starostne vrednosti«, ne v iskanju zgodovinske resnice, ampak mitološke zgodovine, ki jo podpira in potrjuje slikovita estetika razvalin (Stead, 2003). Po Speerovi razlagi je torej porušitev popolnoma estetska in pomeni kopičenje, ne krčenje mita. Hkrati pa Benjamin navaja, da lahko razvaline razumemo kot sredstvo za razkrivanje resnic, pokopanih pod plastmi lažne romantične estetike (Stead, 2003). Po mnenju Adorna, Benjamina in drugih raziskovalcev je najbolj prepoznavna estetska vrednost ostalin, vrednost drobca oziroma fragmenta. Gre za njihovo nedokončanost oziroma naravo »polstavbe in polnarave«, ki temelji na njihovi naključni ali nenačrtovani pojavitvi in nakazuje razdrobljeno naravo zemljišča. Spoštovanje s tem povezanega naravnega procesa ali procesa, ki ga je povzročil človek, vodi do prepoznavanja domiselne lepote v tej razdrobljenosti. Kljub vsemu se vizualni vtis, ki ga pustijo razvaline, razlikuje glede na posamezni kontekst.

Razprava v tem članku se ne osredotoča le na običajne teme, povezane z estetiko, kot je vizualni jezik, ampak upošteva tudi delo Theodorja Adorna z naslovom *Aesthetic theory* (Estetska teorija, 1970) ter odnose med umetnostjo in družbo. Po mnenju Paula Zuckerja (1961) so razvaline hibridi z dvoumnim čustvenim vplivom, ki z estetskega vidika ne spada niti v sfero umetnosti niti v sfero narave.

V Sarajevu se mestne razvaline ne vrednotijo samo na podlagi njihove estetske vrednosti, ampak predvsem kot artefakti travmatične preteklosti. Pri ocenjevanju estetskega pomena razvalin sta avtorici iskali prepoznavne povezave med urbano izkušnjo ter osebnimi in prenesenimi spomini, o katerih je razpravljala že Cornelia Sorabji (2006). Izsledki njene raziskave urbanega spomina (Sorabji, 2006: 2) kažejo, »da je vsakdo, ki doživi vojno, trajno in psihološko iznakažen ter da se lahko ta iznakaženost na naslednje generacije preprosto prenaša tako, da posameznik svojim otrokom nenehno pripoveduje zgodbe o trpljenju«.

Skozi pripovedi ali tihe krajine razvalin prebivalci doživljajo novo prostorsko razsežnost, pri čemer se zanašajo na svoje čute. Samoraslo rastlinje ljudem omogoča, da s čutili, odzivi in impulzi stopijo v interakcijo z okoljem. Poleg tega bi lahko razvaline uporabili za oblikovanje skladne in privlačne mestne podobe. Čeprav območja razvalin niso strateško namenjena temu, da poudarijo čustvene vidike estetske izkušnje, je treba percepcijo razvalin v določenih okoliščinah uvideti kot kognitivni proces.

Kljub nespornemu vplivu travmatičnih dogodkov bi lahko ta članek prispeval k drugačnemu pogledu na Bosno, ki je pogosto ožigosana kot »močno razdeljena država, ki je že več generacij prepojena s pripovedmi o junaštvu in prepojena s kvaziverskim etosom maščevanja in kazni« (Simic, 2000: 115).

4 Urbani spomin, ki oblikuje estetsko izkušnjo

»Pri urbanem spominu gre lahko za antropomorfizem (mesto ima spomin), pogosteje pa nakazuje mesto kot fizično krajino ter zbirko predmetov in praks, ki omogočajo spominjanje preteklosti in poosebljajo preteklost skozi sledove zaporedne gradnje in obnove mesta.« (Crinson, 2005: xii)

Današnje mestno okolje Sarajeva je razdrobljen kolaž kulturnih in estetskih izkušenj. Vse večja raba zemljišč (slika 2) spreminja oziroma ruši urbani vzorec mesta in obrača novogradnjo v popolnoma nasprotno smer. Nekdanji nenapisani zakoni Sarajeva (Grabrijan idr., 1957), ki so poudarjali kulturno dediščino, etična načela in avtohtone ideje, so bili nevarno spremenjeni in so postali manj pomembni.

Z vidika koherence mestnega okolja ter močnih socialnih, političnih in gospodarskih konotacij se v Sarajevu težko prepoznavajo jasne estetske prvine. Vsaka faza mestnega razvoja se dojema in doživlja predvsem simbolično, ne na podlagi dejanskih estetskih lastnosti. Očitno je strogo ločevanje med tem, kar se dojema kot »lepo okolje« (zlasti staro mestno jedro iz turških in avstro-ogrskih časov), »gospodarsko cvetoče okolje« (mestna območja, kjer poteka intenzivna sanacija, večinoma s tujo finančno pomočjo; Gül in Dee, 2015) in »grdo okolje« (zanemarjeni predeli ali propadajoče stavbe).

V Sarajevu razvaline zbuja asociacijo na vojno uničevanje (slika 3), ne na naravno propadanje. Obsežno uničevanje »pusti brazgotine v človeški podzavesti, ki so vir naših najtrajnejših in najglobljih spominov« (Crinson, 2005: 5). Načrtni izbris ene etnične skupine je povzročil družbeno odtujenost, prostorsko razdrobljenost in splošno zmedo. V Sarajevu je opazno, da »možno poznavanje travmatične zgodovine postane funkcija prihodnjega priznanja« (Crinson, 2005: 15). Z določitvijo vzroka rušenja ali dejanja, ki ga je sprožilo, se oblikuje močna odločenost, da se okolje polepša.

V 21. stoletju je mestna krajina polna ostankov (slika 4), ki jih ustvarja kolektivna travma, zato razvaline veljajo za sprožilca bolečih spominov. Prebivalce razvaline spominjajo na travmatične dogodke; dojemajo jih kot prvine, ki sprožajo spomine na tragedijo in izgubo. Na negativne prostorske razmere vsekakor vpliva prevladujoč boleč kolektivni spomin.

Slika 2: Večplastna mestna krajina Sarajeva (foto: Julian Nitzsche)

Slika 3: Sarajevo ob koncu vojne (foto: Stacey Wyzkowski)

Zato je razumljivo, da močne negativne zgodovinske konotacije, povezane z razvalinami, zelo vplivajo na percepcijo Sarajevčanov in njihove vizualne izkušnje ter jih celo določajo. Pri sarajevskih razvalinah lahko negativna lastnost prevlada nad pozitivnimi in postane odločilni dejavnik pri določanju estetskih vrednot. Kot že omenjeno: ko se negativna percepcija enkrat oblikuje, obstaja velika nevarnost, da se bo prenašala iz ene generacije v drugo.

V tem okviru Valery Perry (2003: 16) razpravlja o tem, kako vojna vpliva na posameznikovo percepcijo in pogled na svet, pri čemer poudarja, da »se na novo oblikovana mnenja nato prenašajo z odraslih na otroke, in sicer neformalno doma ali pa formalno v šolah«. To vsekakor velja za Sarajevo ter Bosno

in Hercegovino, kjer večstoletna zgodovina ključno določa sedanjo urbano percepcijo. Sorabji (2006: 1) navaja, da »osebno relevantne podobe in ideje mlajših generacij, ki niso doživele vojne, so pa živele v tesnem stiku s starejšimi, ki so vojno izkusili, tudi pomagajo (nekoliko manj neposredno) oblikovati odnose do družbenega in političnega okolja«.

Travmatični spomin na fizično in družbeno uničenje je povsod opazna povojna sled, ki Sarajevu omogoča, da se poda na pot na novo utemeljenih prostorskih odnosov. Povedano drugače, razvaline (oziroma njihovo vrednotenje na podlagi zaznavanja) so prepoznane kot disfunkcionalne prvine v urbanem spominu Sarajeva, ki zbujejo pozitivno estetsko izkušnjo. Za razumevanje trenutnih slabosti urbanega razvoja in načrtovalskega sistema v Sarajevu je treba upoštevati kompleksne povezave med vidno podobo arhitekturne dediščine, razvalinami in različnimi psihološkimi odnosi (Zucker, 1961). Na podlagi opredelitve glavnih problemov, povezanih z današnjo urbano percepcijo sarajevske mestne krajine, se kaže nujnost in potreba po raziskovanju novih alternativ, ki bi jih lahko omogočilo večplastno mestno okolje.

V tem pogledu v članku avtorici podpirata pozitivna prizadevanja, predstavljena v članku Cornelia Sorabji (2006) z naslovom *Managing memories in post-war Sarajevo: Individuals, bad memories, and new wars* (Upravljanje spominov v povojnem Sarajevu: posamezniki, slabi spomini in nove vojne), v katerem avtorica negativne posledice travmatičnih dogodkov postavi na

Slika 4: Razvaline v Sarajevu (foto: Erna Husukić)

stran in preusmeri pozornost s spominov in politične dinamike, ki vplivajo na posameznike, na pomen »posameznikovega zavedanja spomina in njegove želje, da ta spomin nadzira ter s tem koristi sebi in drugim« (Sorabji, 2006: 3). Skladno s tem avtorici v članku trdita, da lahko posameznikovo zavedanje spomina vključuje tudi razmišljanje o uspešni prihodnosti v smislu sprejemanja novih možnosti v sedanjih razdrobljenih sistemih. To, kar je na koncu najpomembnejše, je sposobnost negovanja lastnega zavedanja in s tem tudi večja zmožnost priznavanja raznolikosti.

Izsledki tega poglavja kažejo, da v primeru Sarajeva vrednote nje estetske kakovosti temelji na vizualni izkušnji fizične forme in travmatičnih dogodkih. V iskanju alternativne estetike so razvaline nepogrešljiv del mestne krajine in mestnega ambieneta, pa tudi pomemben dejavnik oblikovanja splošne lokalne kulture in družbe. V paradoksalno poenostavljenem okolju sodobnih arhitekturnih dodatkov lahko estetsko izkušnjo razvalin razumemo kot vznemirljivo možnost novega vizualnega izražanja oziroma katalizatorja pozitivnega razvoja. Prej omenjeni vizualni primanjkljaj, navzoč v vseh ciklih prostorskega razvoja v Sarajevu, bi lahko omilili z vključitvijo razvalin v oblikovanje nove identitete. V iskanju prostorskega dostojanstva in čustvene občutljivosti nastajajoče estetike vizualne lastnosti razvalin presegajo estetske vrednote okolja, usmerjenega v dobiček. Zato pa je treba razumeti skrivnostno naravo razvalin, se podati v neznanost in pustiti za sabo travmatične spomine.

5 Razprava

Na podlagi proučitve povojnega razvoja na zahodnem Balkanu je jasno, da je vsaka država pot nadaljevala v svojem ritmu. Opravljenih je bilo veliko raziskav v zvezi s povojnimi razmerami in načrti za prihodnost v Srbiji, Sloveniji, Bosni in Hercegovini, Makedoniji ter Črni Gori in na Hrvaškem ter Kosovu (npr. Benderly in Kraft, 1996; Thomas, 1998; Sell, 2003; Schuman, 2004; Thomas idr., 2006 ter Clark, 2008). Širše razprave o tem, kako sta razpad Jugoslavije in razbitje njenega ozemlja na manjše, med seboj sovražne države (tj. balkanizacija) vplivala na identitete mest in še zlasti prestolnic (Ljubljana, Zagreb, Beograd, Sarajevo, Skopje, Podgorica in Priština), pa kljub temu ni bilo.

Lahko bi trdili, da je vojna kljub negativnim posledicam ustvarila tudi priložnost za obnovo mest in iskanje nove identitete. Mestna krajina nacionalnih prestolnic na zahodnem Balkanu, ki vključuje zgradbe različnih starosti, je polna sodobnih arhitekturnih stvaritev, ki jih lahko obravnavamo le kot anti-kulturne enklave. To je posledica tega, da pri povojni obnovi mest na tem območju po uničevalni vojni v letih 1991–1995 ni šlo za nič drugega kot nujen odziv na nastale razmere. Česar niti ni težko razumeti. Sanacija je bilo namreč treba izvesti hitro, pri čemer je bilo treba čim prej odstraniti ruševine ter zagotoviti osnovno infrastrukturo in stanovanja. Na podlagi različnih primerov povojnih mest na zahodnem Balkanu lahko ugotovimo, da je zaradi pomanjkanja dobro premišljenih posegov ostalo le malo oziroma nič možnosti za namerno in načrtno preoblikovanje mestnega okolja.

Hkrati so v primerjavi z drugimi mesti povojna mesta bolj podvržena vplivu tujih vlagateljev in političnih oblasti. Kljub temu pa mesta pod okriljem oblasti niso rezultat sistematičnega urbanističnega načrtovanja, ki temelji na uveljavljenem mestnem kontekstu, ampak postanejo »žrtve« tržnih sil. Pogosto je zgolj in samo finančno sodelovanje pri oblikovanju identitete povojnega mesta privedlo v estetsko sterilnost.

V primeru nekdanje Jugoslavije korenine nove identitete povojnih mest segajo še v čas pred zadnjo vojno. Pri tem se avtorici sklicujeta na argumente Maroja Mrduljaša in Vladimirja Kulića (2012) glede arhitekturne in urbanistične prakse v nekdanji Jugoslaviji, predstavljene v okviru projekta *Unfinished modernisations: Between utopia and pragmatism* (Nedokončane modernizacije: med utopijo in pragmatizmom), in trdita, da lahko v sedanji fiziognomiji okolja odkrijemo delno izražene in nedokončane modernizacije (Mrduljaš idr., 2012). Na tej podlagi lahko sklepamo, da je nova vizualna identiteta mest na zahodnem Balkanu rezultat nedokončanosti kot posledice nedokončanih modernizacij in balkanizacije.

Rolf Sternberg (1991) navaja, da sta kultura in zgodovina najpomembnejša dejavnika, ki vplivata na to, kako je estetika vključena v nastajajoče mestno tkivo. V osnovi je pri opiranju na raznoliko zgodovino in kulturo nacionalnih prestolnic prišlo do korenitega premika k arhitekturnemu in urbanističnemu pogledu, kot ga razlaga in obravnava Srdjan Jovanović Weiss (2013). V ostrem nasprotju z drugimi zahodnobalkanskimi povojnimi mesti »je z obnovami, ki so jih financirale EU in ZDA, Sarajevo postalo v večji meri pozabljeno mesto, ki trpi zaradi obsežnega bega možganov in se zdaj pogreza v apatijo« (Jovanović Weiss, 2013: 103). Takšna percepcija Sarajeva je bila verjetno neizbežna, saj je mesto postalo žrtev svoje nesrečne usode, pri čemer lahko njegovo fizično razdeljenost razumemo kot ostanek, dediščino in navsezadnje simbol očitno nepremostljivih etničnih razlik v nekdanji Jugoslaviji.

V Sarajevu potekajo dejavnosti, ki vztrajno zanikajo identiteto mesta. Kljub številnim poskusom povojne stabilizacije mestnega razvoja ni bila sprejeta ustrezna zakonodaja, zato številne pomanjkljivosti sedanjega načrtovalskega mehanizma le še bolj krepijo manipuliranje s prostorsko rabo. Hkrati na poglede lokalnih oblasti na razvoj mesta vpliva politična in finančna moč, pri čemer se sprejemajo nepričakovane spremembe urbanističnih načrtov. Tako so zastareli načrti, prostorske manipulacije, sporni odločevalski procesi, nejasna lastniška struktura, širjenje nezakonito zgrajenih stavb in pomanjkanje sistematičnega načrtovanja v sarajevski mestni krajini povzročili nastanek številnih prostorskih krpank.

Jasno je, da je sistem vrednot v Sarajevu večplasten in posledica poskusa kulturne evolucije. Kriza identitete mesta torej ni

posledica manjkajoče narodne identitete v Bosni, saj je v primerjavi z drugimi balkanskimi državami Bosna dolgo veljala za značilen primer prepletanja različnih kultur (Todorova, 1997). Kriza identitete Sarajeva je prej posledica nezmožnosti lokalne kulture, da se razvija in prilagaja spremembam družbenega in političnega reda, ki jo še krepi boj za oblast med različnimi povojnimi elitami, vpletenimi v načrtovanje in razvoj mesta. Povojna lokalna identiteta Sarajeva se na novo opredeljuje na podlagi mednarodnih predstav o mestu in njegovi zgodovini ter ekonomskih razlogov. Kot navaja Grodach (2002), identiteta verjetno nikoli ni hermetično skonstruirana, ampak se razvije iz mešanice globalnih in lokalnih vplivov. Po njegovem mnenju mešanica kultur v Bosni izvira iz dolge zgodovine sobivanja treh etničnih skupin.

Kljub prizadevanjem za odpravo travmatičnih urbanih spominov s sanacijo in prenovo mesta ter spravo še vedno obstaja mnogo vprašanj in problemov, ki zavirajo prihodnji razvoj tega območja, kot so »dolgotrajna trenja, ki jih povzročajo etno-politična in/ali teritorialna vprašanja; različno dojete ‚resnice‘ glede preteklih vojn med regionalnimi akterji in bedaste reforme, ki se izvajajo v političnih okoljih, v katerih deloma še vedno delujejo kriminalne mreže, ki predstavljajo velik problem v procesu preobrazbe konfliktov« (Felberbauer in Landesverteidigungsakademie, 2010: 5). Dve desetletji po koncu vojne se še vedno veliko govori o samoobnovi in o tem, kakšna naj bi bila mesta.

Ne glede na to, ali gre za Ljubljano, Zagreb, Beograd, Sarajevo, Skopje, Podgorico ali Prištino, bi morale mestne oblasti in oblikovalci politik poleg prostorskih odnosov razumeti tudi kompleksne socialno-psihološke in identitetne potrebe različnih etničnih skupin na mestnem območju (Bollens, 2001). Dokler se mestne oblasti ne bodo začele zavedati posledic površnih odločitev in mestnega razvoja, usmerjenega v dobiček, bo v mestnih krajinah prevladovalo protidružbeno okolje. Brez državnega načrtovalskega programa in skrbi za dolgoročno blaginjo družbe bo že tako krhko okolje povojnih mest postalo še šibkejše.

6 Sklep

»Zato plujemo. Da bodo naši otroci lahko zrasli in bodo ponosni na to, kdo so. Svoje duše zdravimo tako, da se ponovno povežemo s predniki. Med potovanjem ustvarjamo nove zgodbe v izročilu starih zgodb in dobesedno iz stare kulture ustvarjamo novo.« (Nainoa Thompson, navedeno v: Davis, 2009: 35)

V članku, ki se osredotoča na analizo okoljske estetike povojnega Sarajeva, avtorici proučujeta občutljivost večetničnega

naroda, ki temelji na fizičnih mejah, določenih po podpisu Daytonskega mirovnega sporazuma leta 1995. Uporabljeni pristop je ustrezen za proučevanje Sarajeva in raziskovalcem odpira dobre priložnosti za poglobitev pogledov na različne vidike povojnega razvoja.

Sarajevo še nikoli ni tako zelo iskalo svoje identitete kot prav zdaj, ko skuša preseči zgodovino podjarmljenosti in se prilagoditi hitro spreminjajočim se okoliščinam. Ker se mesto razvija pod nenehnim pritiskom, mora biti odprto za različne poglede. V članku tako avtorici potrđita potrebo po bolj odzivnem in tekočem razvoju, ki bo podprl prostorsko in družbeno preobrazbo. Vprašanje vizualnega odziva in krize identitete Sarajeva je treba trenutno opazovati z vidika razpada in ponovne gradnje mesta znotraj njegovih meja.

V številnih pogledih estetska realnost Sarajeva več pove o političnem, gospodarskem in družbenem režimu kot o estetskih vrednotah samega prostora. Ostaline iz preteklosti temeljijo na posebnih zakonih, pri čemer se namišljena celota izraža s trdoživostjo preteklosti. Avtorici zato trđita, da bodo zaradi preobrazbe prostora, do katere je prišlo v zadnjih dveh desetletjih, urbane izkušnje neizogibno povzročile nastanek alternativne estetike.

Raziskava torej potrjuje začetno hipotezo, da okoljsko estetiko povojnih mest določa travmatični spomin na fizično in družbeno uničenje. Hkrati pa pokaže, da na estetiko vplivajo tudi deformacije travmatičnega spomina, nastale v zadnjih dvajsetih letih, kar pomeni zelo malo možnosti za pozitivno rešitev problema.

V tem okviru so razvaline – »opomniki« opustošenja – stavbe, ki lahko spodbudijo pozitivne spremembe. Treba je poudariti, da nimajo državnega, političnega ali družbenega pomena, kljub temu pa so pozornost vzbujajoči in strašljivi artefakti. Tako dejansko ne spodbujajo izključenosti urbanega spomina iz estetske izkušnje, vendar v članku avtorici kljub temu podpirata oblikovanje smiselne sistema vrednot, s katerim bi lahko presegli negativne prostorske konotacije in razvaline kot enakovredne akterje vključili v oblikovanje skupne podobe Sarajeva. S podpiranjem estetskih vrednot razvalin bi se lahko začeli spreminjati pogledi povojne družbe. Avtorici predlagata, da se razvaline ustrezno vključijo v mestno tkivo, s čimer bi se lahko postopoma pozdravile kolektivne rane.

Poleg tega avtorici trđita, da lahko na razvaline gledamo kot na nenačrtne spomenike, ki imajo določeno vrednost kot drobci, hkrati pa so tudi dobra podlaga za nov razvoj. Kot je bilo že omenjeno, ne zahtevata ohranitve vizualne podobe razvalin, ampak preprosto priznavata njihov obstoj in močno privlačnost kot drobcev v prostoru. Posebna narava vizualnega jezika

se lahko poleg tega uporabi tudi kot podlaga za širjenje novih prostorskih vrednot.

Avtorici sta opozorili, da bi pri iskanju izginule identitete Sarajeva dejansko lahko šlo za iskanje senzoričnih izkušenj, ki so po mnenju Johna Brinckerhoffa Jacksona (1980) najzanesljivejši viri samospoznavanja. Za razumevanje posledičnega prostorskega reda bi bilo zato treba dati prednost premisleku o lastnostih mestne krajine in obravnavanju razvalin kot mejnikov, ki lahko obogatijo estetsko domišljijo in »iz stare kulture ustvarijo novo«.

Čeprav obravnavana tema zagotavlja dragocen vpogled v dinamične odnose med glavnimi akterji, vključenimi v razvoj povojnega Sarajeva, bi bile za boljše razumevanje posledic spreminjene urbane estetike potrebne nadaljnje raziskave. V tem pogledu so izsledki, predstavljeni v tem članku, lahko podlaga za dodatne študije o povezavi med okoljsko estetiko povojnih mest in kakovostjo življenja.

.....

Erna Husukić

International Burch University, Faculty of Engineering and Information Technologies, Department of Architecture, Sarajevo, Bosna in Hercegovina

E-pošta: erna.husukic@gmail.com

Emina Zejnilović

International Burch University, Faculty of Engineering and Information Technologies, Department of Architecture, Sarajevo, Bosna in Hercegovina

E-pošta: emina.zejnilovic@gmail.com

Viri in literatura

Adorno, T. W. (1970): *Ästhetische Theorie*. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag.

Appleyard, D. (1973): Notes on urban perception and knowledge. V: Downs, R. M., in Stea, D. (ur.): *Image and environment: Cognitive mapping and spatial behaviour*. Chicago, Aldine Publishing Company.

Benderly, J., in Kraft, E. (1996): *Independent Slovenia: Origins, movements, prospects*. New York, St. Martin's Press.

Berleant, A. (2002): Notes for a cultural aesthetic. *Koht ja Paik / Place and Location*, 2, str. 19–26.

Böhme, G. (1993): Atmosphere as the fundamental concept of a new aesthetics. *Thesis Eleven*, 36(1), str. 113–126. DOI: 10.1177/072551369303600107

Bollens, S. A. (2001): City and soul: Sarajevo, Johannesburg, Jerusalem, Nicosia. *City*, 5(2), str. 169–187. DOI: 10.1080/13604810120092454

Bougarel, X., Helms, E., in Duijzings, G. (ur.) (2007): *The new Bosnian mosaic: identities, memories and moral claims in a post-war society*. Aldershot, Ashgate.

Castells, M., in Castells, M. (2010): *The rise of the network society*. Malden, Wiley-Blackwell.

Clark, J. N. (2008): *Serbia in the shadow of Milošević: the legacy of conflict in the Balkans*. London, Tauris Academic Studies.

- Crinson, M. (ur.) (2005): *Urban memory: History and amnesia in the modern city*. New York, Routledge.
- Davis, W. (2009): *The wayfinders: Why ancient wisdom matters in the modern world*. Toronto, House of Anansi Press.
- Degen, M. M., in Rose, G. (2012): The sensory experiencing of urban design: The role of walking and perceptual memory. *Urban Studies*, 49(15), str. 3271–3287. DOI: 10.1177/0042098012440463
- Dewey, J. (1995): *Art as experience*. New York, Berkley.
- Donia, R. J. (2006): *Sarajevo: A biography*. Ann Arbor, University of Michigan Press. DOI: 10.3998/mpub.189593
- Erikson, E. H. (1993): *Childhood and society*. New York, Norton.
- Felberbauer, E. M., in Landesverteidigungsakademie (ur.) (2010): *15 years of peace-building in the Western Balkans – lessons learnt and current challenges*. Dunaj, National Defence Academy.
- Geyer, R., in Rihani, S. (2010): *Complexity and public policy: A new approach to twenty-first century politics, policy and society*. London, Routledge.
- Göbel, H. K. (2015) *The re-use of urban ruins: Atmospheric inquiries of the city*. New York, Routledge.
- Grabrijan, D., Neidhardt, J., Moll, P., in Vrčon, B. (1957): *Architecture of Bosnia and the way modernity*. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Grodach, C. (2002): Reconstituting identity and history in post-war Mostar, Bosnia-Herzegovina. *City*, 6(1), str. 61–82. DOI: 10.1080/13604810220142844
- Gül, M., in Dee, J. (2015): Sarajevo – A city profile. *Cities*, 43, str. 152–166. DOI: 10.1016/j.cities.2014.11.018
- Hajdarpašić, E. (2015): *Whose Bosnia? Nationalism and political imagination in the Balkans, 1840–1914*. Ithaca, Cornell University Press. DOI: 10.7591/cornell/9780801453717.001.0001
- Hell, J., in Schönle, A. (ur.) (2010): *Ruins of modernity*. Durham, Duke University Press.
- Hill, D. (2010): Unstable identities in the networked city. *City*, 14(1), str. 199–202. DOI: 10.1080/13604810903538051
- Husukić, E. (2015): Terrain vague in Sarajevo. V: *ARCHDESIGN '15: Current trends and methodologies on architectural design; Architectural Design Conference Proceedings*, str. 561–571. Istanbul, Dakam Yayınları.
- Innes, J. E., in Booher, D. E. (2010): *Planning with complexity: An introduction to collaborative rationality for public policy*. Abingdon, Routledge.
- Jackson, J. B. (1980): *The necessity for ruins, and other topics*. Amherst, University of Massachusetts Press.
- Jacobs, J. M., in Merriman, P. (2011): Practising architectures. *Social & Cultural Geography*, 12(3), str. 211–222. DOI: 10.1080/14649365.2011.565884
- Jovanović Weiss, S. (2013): National, un-national. *Nationalities Papers*, 41(1), str. 90–108. DOI: 10.1080/00905992.2012.748735
- Karahasan, D., in Drakučić, S. (1994): *Sarajevo, exodus of a city*. New York, Kodansha International.
- Kmezić, M., European Parliament, in Directorate-General for External Policies of the Union (2015): *The Western Balkans and EU enlargement: Lessons learned, ways forward and prospects ahead: In-depth analysis*. Luksemburg, Publications Office.
- Kramer, K., in Short, J. R. (2011): Flânerie and the globalizing city. *City*, 15(3–4), str. 322–342. DOI: 10.1080/13604813.2011.595100
- Lopes de Souza, M. (2015): From the »right to the city« to the right to the planet: Reinterpreting our contemporary challenges for socio-spatial development. *City*, 19(4), str. 408–443. DOI: 10.1080/13604813.2015.1051719
- Markowitz, F. (2007): Census and sensibilities in Sarajevo. *Comparative Studies in Society and History*, 49(1), str. 40–73. DOI: 10.1017/S0010417507000400
- Morley, D., in Robins, K. (1995): *Spaces of identity: Global media, electronic landscapes, and cultural boundaries*. London, Routledge. DOI: 10.4324/9780203422977
- Mrduljaš, M., Kulić, V., Arbutina, D., in Udruženje Hrvatskih Arhitekata (ur.) (2012): *Unfinished modernisations: Between utopia and pragmatism. Architecture and urban planning in the former Yugoslavia and the successor states*. Zagreb, UHA/CCA.
- Nohl, W. (2001): Sustainable landscape use and aesthetic perception – preliminary reflections on future landscape aesthetics. *Landscape and Urban Planning*, 54(1), str. 223–237. DOI: 10.1016/S0169-2046(01)00138-4
- Olsen, B., in Þóra Pétursdóttir (ur.) (2014): *Ruin memories: Materiality, aesthetics and the archaeology of the recent past*. London, Routledge.
- Parker, S. F. (2001): Community, social identity and the structuration of power in the contemporary European city. *City*, 5(2), str. 189–202. DOI: 10.1080/13604810120092463
- Pendlebury, J. R., Erten, E., Larkham, P. J., in Sonne, W. (ur.) (2015): *Alternative visions of post-war reconstruction: Creating the modern townscape*. London, Routledge.
- Perry, V. (2003): Reading, writing and reconciliation: Educational reform in Bosnia and Herzegovina. Dostopno na: http://www.ecmi.de/uploads/tx_lfpubdb/working_paper_18.pdf (sneto 30. 6. 2016).
- Pilav, A. (2012): Before the war, war, after the war: Urban imageries for urban resilience. *International Journal of Disaster Risk Science*, 3(1), str. 23–37. DOI: 10.1007/s13753-012-0004-4
- Russo, F., Rindone, C., in Panuccio, P. (2016): European plans for the smart city: From theories and rules to logistics test case. *European Planning Studies*, 24(9), str. 1709–1726. DOI: 10.1080/09654313.2016.1182120
- Schuman, M. (2004): *Serbia and Montenegro*. New York, Facts On File.
- Schwenkel, C. (2013): Post/socialist affect: Ruination and reconstruction of the nation in urban Vietnam. *Cultural Anthropology*, 28(2), str. 252–277. DOI: 10.1111/cuan.12003
- Sell, L. (2003): *Slobodan Milosevic and the destruction of Yugoslavia*. London, Duke University Press.
- Simic, A. (2000): Nationalism as a folk ideology: The case of former Yugoslavia. *Neighbours at war: Anthropological perspectives on Yugoslav ethnicity, culture and history*, str. 103–115. Pittsburgh, Pennsylvania State University Press.
- Söderström, O., Paasche, T., in Klauser, F. (2014): Smart cities as corporate storytelling. *City*, 18(3), str. 307–320. DOI: 10.1080/13604813.2014.906716
- Sorabji, C. (2006): Managing memories in post-war Sarajevo: Individuals, bad memories, and new wars. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 12(1), str. 1–18. DOI: 10.1111/j.1467-9655.2006.00278.x
- Stead, N. (2003): The value of ruins: Allegories of destruction in Benjamin and Speer. *Form/Work: An Interdisciplinary Journal of the Built Environment*, 6, str. 51–64. Dostopno na: http://naomistead.com/wp-content/uploads/2008/09/stead_value_of_ruins_2003.pdf (sneto 15. 9. 2017).

Sternberg, R. (1991): The urban aesthetic in comparative perspective. *Environmental, Urban and Geographic Studies*, 24, str. 70–79. Dostopno na: http://msaag.org/wp-content/uploads/2013/04/12_Sternberg.pdf (sneto 22. 12. 2016).

Thomas, N., Mikulan, K., in Pavlović, D. (2006): *The Yugoslav wars*. Oxford, Osprey.

Thomas, R. (1998): *Serbia under Milošević: Politics in the 1990s*. London, C. Hurst & Co.

Todorova, M. N. (1997): *Imagining the Balkans*. New York, Oxford University Press.

Udelsmann Rodrigues, C., in Frias, S. (2016): Between the city lights and the shade of exclusion: Post-war accelerated urban transformation of Luanda, Angola. *Urban Forum*, 27(2), str. 129–147.

DOI: 10.1007/s12132-015-9271-7

Udovički, J., in Ridgeway, J. (ur.) (2000): *Burn this house: The making and unmaking of Yugoslavia* (Revised and expanded). Durham, Duke University Press.

Wiig, A. (2015): IBM's smart city as techno-utopian policy mobility. *City*, 19(2–3), str. 258–273. DOI: 10.1080/13604813.2015.1016275

Zucker, P. (1961): Ruins. An aesthetic hybrid. *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 20(2), str. 119. DOI: 10.2307/427461